

*Məmmədova Nigar Akim qızı,
doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: nigarmammadova0@yahoo.com
© Məmmədova N.A., 2022*

UOT - 336.763; 657

KOMMERSİYA BANKLARINDA QIYMƏTLİ KAĞIZLARLA BAĞLI AKTİV VƏ PASSİV ƏMƏLİYYATLARIN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - fond bazarının fəal iştirakçıları olan kommersiya banklarında qiymətli kağızlarla bağlı aktiv və passiv əməliyyatların uçotunun təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində sistemli yanaşma, təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın təbiiqi əhəmiyyəti - bank qiymətli kağızlarla həm aktiv, həm də passiv əməliyyatlar həyata keçirir. Aktiv əməliyyatların məqsədi gəlir əldə etmək, yaxud digər bazar subyektləri üzərində nəzarətə sahib olmaq, passiv əməliyyatların məqsədi isə resurs bazasını formalaşdırmaqdır. Kommersiya bankları tərəfindən qiymətli kağızlarla emissiya, investisiya və vasitəçi əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin səmərəliliyi və keyfiyyəti tam, operativ, beynəlxalq prinsiplərə və standartlara uyğun və etibarlı informasiyadan istifadəyə əsaslanır.

Tədqiqatın nəticələri - məqalədə qiymətli kağızlar bazarında bankların həyata keçirdiyi əməliyyatlar, xüsusilə aktiv və passiv əməliyyatlar araşdırılır, onların uçotu məsələlərinə toxunulur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - bankların hesabatlarında maliyyə vasitələri haqqında informasiyanın tanınması, qiymətləndirilməsi və açıqlanması üzrə xüsusi metodiki bazanın olmaması bu problemin aktual olduğunu göstərir.

Açar sözlər: bank əməliyyatları, aktiv əməliyyatlar, passiv əməliyyatlar, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartı, maliyyə vasitələrinin uçotu.

G İ R İ Ş

Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması və inkişafı əhəmiyyətli rol oynayır. Qiymətli kağızlar normal əmtəə (mal) dövriyyəsinin zəruri əlamətidir. Qiymətli kağızlar nəğd pulu səmərəli şəkildə əvəz edərək öz-özlüyündə həm kredit, həm də ödəmə vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Bu gün maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi qiymətli kağızlar bazarı nəinki likvidliyi artırmağa, hətta onu investisiyaya çevirməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq qiymətli kağızlar bazarı kommersiya banklarının fəaliyyətdə önəmli yerlərdən birini tutur. Burada onlar məsləhətçi, analitik, broker (vasitəçi), diler (qiymətli kağızların ticarətçisi) və s. kimi çoxsaylı funksiyalar yerinə yetirə bilər [8, səh. 58]. Qiymətli kağızlar bazarında bankların fəaliyyəti emitentlə investorun maraqlarını əlaqələndirməyə, pul kapitalını investordan emitentə təkrar istiqamətləndirməyə, çoxsaylı maliyyə risklərini sığortalamağa imkan verir.

Qiymətli kağızlar bazarında bankların həyata keçirdiyi əməliyyatlar və onların uçotu.

Qiymətli kağızlar dedikdə, əmlak hüququnu təsdiq edən səhm, istiqraz vəərəqəsi, veksəl, fyuçers və digər sənədlər başa düşülür. Qiymətli kağızlar qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə malikdir.

Səhm səhmdar cəmiyyətinin kapitalına qoyulan müəyyən məbləğ pulu təsdiq edən qiymətli kağızdır. O, sahibinə mənfəətdən dividend əldə etmək hüququ verir.

Opsion şəhadətnaməsi konkret malın (məhsulun) müəyyən vaxt ərzində, müəyyənləşdirilmiş qiymət üzrə alınması, yaxud satılması hüququ verən müqavilə haqqında qiymətli kağızdır.

Fyuçers onun sahibinə əvvəlcədən təsbit edilmiş qiymətlə müəyyən malın konkret vaxta alqı-satqısını həyata keçirmək öhdəliyi olduğunu göstərən qiymətli kağızdır.

İstiqraz vəərəqəsi sahibinə ödəmə müddətində gəlir əldə etmək hüququ verən qiymətli kağızdır.

Veksəl veksəl alanın veksəl sahibinə razılaşdırılmış məbləğin müəyyən vaxt anında ödənilməsi üzrə pul öhdəliyidir (ciddi müəyyənləşdirilmiş qanuni formada). Bu növ qiymətli kağızdan ödəmə, kredit vasitəsi və s. kimi istifadə edilir.

Çek çekdə göstərilən pul məbləğinin çekalanın çek sahibinə ödənilməsi əmrini özündə əks etdirən müəyyən formalı pul sənədidir.

Bakı Fond Birjasının məhsulları kimi səhm, istiqrazlar, dövlət istiqrazları və Mərkəzi Bankın notları, ipoteka istiqrazları, korporativ istiqrazlar, korporativ qiymətli kağızlarla RE-PO əməliyyatları, törəmə maliyyə alətləri çıxış edir.

Kommersiya banklarına qiymətli kağızları buraxmağa, almağa, satmağa və saxlamağa, qiymətli kağızları idarəetməyə, qiymətli kağızlara vəsait qoymağa, üçüncü şəxsin xeyrinə qiymətli kağızların yerləşdirilməsi üzrə təminat verməyə və s. icazə verilir.

Bank əməliyyatı dövlətin qanunvericiliyinə uyğun və Mərkəzi Bankın veridiyi lisenziya əsasında maliyyə strukturlarının, o cümlədən bankların məşğul olduğu fəaliyyətdir. Əməliyyat anlayışına müxtəlif transaksiyaların aparılması (bank hesablarında pul vəsaitləri ilə bağlı əməliyyatlar), hesablaşmaların həyata keçirilməsi, kapitalın cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi, qiymətli kağızların buraxılması və cəlb edilməsi və s. aid edilir.

İstənilən bankın həyata keçirdiyi əməliyyatlar dairəsi kifayət qədər genişdir və nəzəri olaraq onları dörd qrupa ayırmaq olar:

- passiv bank əməliyyatları;
- aktiv bank əməliyyatları;
- bank xidmətləri;
- bankın xüsusi (şəxsi) əməliyyatları.

Banklar ilk iki qrup əməliyyatlardan mənfəətinin əsas hissəsini formalaşdırır. Passiv əməliyyatlar aktiv əməliyyatların maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlər cəlb edilməsini təmin edir. Belə əməliyyatların nəticələri bankın balansının passivində əks etdirilir və hesab edilir ki, pul cəlb etmək üçün aktiv fəaliyyətə təşəbbüs göstərmək lazım deyil. Bankın passiv əməliyyatlarına aid edilir:

- maliyyə idarələrinin şəxsi (xüsusi) kapitalının formalaşdırılması;
- depozitlərin (əmanətlərin) qəbul edilməsi;
- müştərilərə hesabların açılması və hesablaşmaların aparılması;
- banklararası kreditlərin əldə edilməsi;
- qiymətli kağızların buraxılması (istiqaz vəərəqələri, veksəl, depozit sertifikatları və s.);

AUDİT 2022, 2 (36), səh.11-23.

AUDIT 2022, 2 (36), pp. 11-23.

- borc vəsaitlərinə əsaslanan digər üsullar.

Bankın aktiv əməliyyatları gəlir əldə etmək, likvidliyi və digər bank əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün şəraitin yaradılmasını təmin etmək məqsədilə bankın cəlb edilmiş və şəxsi kapitalının yerləşdirilməsi üzrə fəaliyyətidir. Bankın aktiv əməliyyatlarına aid edilir:

- kredit əməliyyatları;
- qiymətli kağızlarla (fond) əməliyyatları;
- kassa, aksept əməliyyatları;
- xarici valyutalarla, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar;
- investisiya əməliyyatları;
- bankın əmlakının formalaşdırılması üzrə əməliyyatlar;
- vasitəçi-komisiyon (faktoring, lizinq, forfeyting və s.) əməliyyatları.

Bankın aktiv əməliyyatları formasına, təyinatına, iqtisadi məzmununa, likvidliyinə, gəlirlilik dərəcəsinə və riskə görə müxtəlifdir.

Qiymətli kağızlar bazarında aktiv əməliyyatlara kommersiya banklarının digər hüquqi şəxslərin səhminin, istiqraz vəərəqəsinin, vekselinin əldə edilməsi üzrə əməliyyatlar aid edilir. Əsas məqsəd qiymətli kağızlara vəsait qoymaqla dividendlər və faizlər, həmçinin qiymətli kağızın məzənnə dəyərinin artımı hesabına mənfəət əldə etməkdir.

Kommersiya bankları, əsasən, idarəetmə orqanlarının borc öhdəlikləri, digər bankların borc öhdəlikləri, bankların və müəssisələrin səhmləri, bankların, müəssisələrin və dövlət hakimiyyəti orqanlarının vekselləri kimi qiymətli kağızları əldə edir. Belə vəsait qoyuluşu üç tərəfdən - sonradan təkrar satış üçün əldə edilən qiymətli kağızlar (əsasən mənfəət), investisiya üçün əldə edilən qiymətli kağızlar (vəsait qoyuluşu ilə bank ümid edir ki, faizlər, dividendlər və s. şəklində gəlirlər əldə edəcək), digər qiymətli kağızlar - uçota alınır. Həmin qiymətli kağızlar emitentlərə görə (dövlət hakimiyyəti orqanları, banklar və müəssisələr, qeyri-rezidentlər və s.) uçota alınır. Veksellər də həmçinin ödəmə müddətinə görə uçota alınır. Şəxsi hesablarda analitik uçot qiymətli kağızların növləri və onların ödəmə müddətinə, buraxılma seriyasına, emitentlərə və s. görə aparılır. Bu qiymətli kağızların dəyərinin uçotu mübarəkəb prosesidir. Qiymətli kağızın dəyərinin qiymətləndirilməsinin aşağıdakı variantlarını ayırmaq olar:

a) Qiymətli kağızın nominal dəyəri. Nominal dəyər qiymətli kağız emitent tərəfindən buraxılarkən öz üzərində göstərilir;

b) Saziş qiyməti. O, tələb və təklifin dəyişməsi nəticəsində elan edilən (nominal) qiymətdən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənə bilər. Qiymətli kağızların alışı (satış) qiyməti hətta qiymətli kağızın ilkin bazarında diskontun (güzəşt ya da əlavə edilmə) tətbiqi nəticəsində də fərqlənə bilər;

c) Qiymətli kağızların əldə edilməsi üzrə xərclər. Bu xərclərə yalnız saziş qiyməti deyil, həm də vasitəçi xidmətinin haqqı, komissiya mükafatları və s. daxil edilir. Sonradan qiymətli kağızın qiymətinin üzərinə əlavə edilmiş faiz gəlirləri gəlir;

ç) Qiymətli kağızın ədalətli dəyəri. Qiymətli kağızların cari (ədalətli) dəyəri yaxşı məlumatlandırılmış, belə sazişi həyata keçirməyi arzu edən və bir-birindən asılı olmayan tərəflər arasında həyata keçirilən sazişlərə görə tanınan məbləğdir. Başqa sözlə desək, qiymətli kağızların ədalətli dəyəri qiymətləndirmə anına qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları arasında könüllülük əsasında həyata keçirilən əməliyyatlardan (qiymətli kağızın satışından) əldə edilən qiymətin tanınmasıdır.

Mərkəzi Bankın təlimatlarına və göstərişlərinə görə, kommersiya banklarında qiymətli kağızlar əldə edilən andan ödəmə yaxud satış anına qədər mümkün itkilər (zərərlər) üçün

AUDİT 2022, 2 (36), səh.11-23.

AUDIT 2022, 2 (36), pp. 11-23.

ehtiyatlar yaratmaqla cari ədalətli dəyərinə, ya da qiymətli kağızın əldə etmə xərclərinə görə uçota alınmalıdır. Deməli, qiymətli kağızları əldə edilən andan yenidən qiymətləndirmə hesabında fərqi (müsbət, mənfi) silməklə onları cari ədalətli dəyər üzrə yenidən qiymətləndirmək zəruridir. Qiymətli kağızların sonrakı yenidən qiymətləndirilməsi hər ay, ayın son gününə (yenidənqiymətləndirmə hesabında fərqləri silməklə) həyata keçirilməlidir. Kommersiya bankları özlərinin uçot siyasətində cari ədalətli dəyərin qiymətləndirilməsi variantlarını əks etdirirlər. Kommersiya bankları cari ədalətli dəyər kimi qiymətli kağızın dəyər növlərindən birini - orta çəkili qiymət, bazar qiyməti, tələb qiyməti, təklif qiyməti və hesablanmış qiymət - qəbul edə bilər [3].

Satılan (ödənilən) qiymətli kağızlar ya faktiki dəyər, ya orta çəkili dəyər (weighted average cost) ya da ilk əldə edilən qiymətli kağızın ilk dəyəri ilə (FIFO First In, First Out metodu, yəni birinci gəldi-birinci getdi) silinir. Qeyd etdiyimiz kimi, qiymətli kağızlarla bağlı bankın aktiv əməliyyatları qiymətli kağızlara vəsait qoyuluşu hesab edilir. Həmin əməliyyatlar gəlirliliyin və vacibliyinə görə kredit əməliyyatlarından sonra gəlir. Onlar bankın balansının aktivlərinin 20-30%-i təşkil edə bilər. İnvestisiya bankları qiymətli kağızlarla əməliyyatlarda ixtisaslaşır.

Banklarda qiymətli kağızlarla aktiv və passiv əməliyyatların uçotu üzrə hesablar sistemi.

Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar hesabı bank sistemi üçün Hesablar Planının 12, 13, 14, 35, 42, 48 50 və 60 bölməsində öz əksini tapmışdır [1].

Bankın aktiv əməliyyatlar üzrə hesablarını 1 saylı cədvəldəki kimi ümumiləşdirmək olar.

Cədvəl 1.

Bankın qiymətli kağızlarla aktiv əməliyyatların uçotu hesabları

Hesabın nömrəsi	Hesabın adı	Hesablarda əks olunan əməliyyatların xarakteristikası
12010	<i>Ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan dövlət qiymətli kağızları</i>	
12011-12018	Ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan girov qoyulmuş dövlət qiymətli kağızları	girov qoyulmuş dövlət qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/kupon, yenidən qiymətləndirmə, vaxtı keçmiş borclar
12030-12038	Ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları	girov qoyulmuş rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/kupon, yenidənqiymətləndirmə, vaxtı keçmiş borclar
12050-12058	Ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan qeyri-rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları	girov qoyulmuş qeyri-rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/kupon, yenidənqiymətləndirmə, vaxtı keçmiş borclar
12070-12078	Ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan rezident digər sektorların qiymətli kağızları	girov qoyulmuş rezident digər sektorların qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/kupon, yenidənqiymətləndirmə, vaxtı keçmiş borclar,
12090-12098	Ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları	girov qoyulmuş qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/kupon, yenidənqiymətləndirmə, vaxtı keçmiş borclar

AUDİT 2022, 2 (36), səh.11-23.

AUDIT 2022, 2 (36), pp. 11-23.

12510-12532	Sövdələşmələr üzrə alınacaq ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan qiymətli kağızlar	yenidənqiymətləndirmə, hesablanmış alınacaq faiz/ kupon
13010	Satış üçün mövcud olan dövlət qiymətli kağızları	
13011-13018	Satış üçün mövcud olan girov qoyulmuş dövlət qiymətli kağızları	hesablanmış alınacaq faiz/kupon, yenidənqiymətləndirmə, dəyərdən düşmə, vaxtı keçmiş borclar
13030	Satış üçün mövcud olan rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları	
13031-13038	Satış üçün mövcud olan girov qoyulmuş rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları	hesablanmış alınacaq faiz/ kupon, yenidənqiymətləndirmə, vaxtı keçmiş borclar
13050	Satış üçün mövcud olan qeyri-rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları	
13051-13058	Satış üçün mövcud olan girov qoyulmuş qeyri-rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları	hesablanmış alınacaq faiz/kupon üzrə, yenidənqiymətləndirmə, dəyərdən düşmə, vaxtı keçmiş borclar
13070	Satış üçün mövcud olan rezident digər sektorların qiymətli kağızları	
13071-13078	Satış üçün mövcud olan girov qoyulmuş rezident digər sektorların qiymətli kağızları	hesablanmış alınacaq faiz/kupon, yenidənqiymətləndirmə, dəyərdən düşmə, vaxtı keçmiş borclar
13090	Satış üçün mövcud olan qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları	
13091-13098	Satış üçün mövcud olan girov qoyulmuş qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları	hesablanmış alınacaq faiz/ kupon, yenidənqiymətləndirmə, vaxtı keçmiş borclar
13510	Sövdələşmələr üzrə alınacaq satış üçün	mövcud olan qiymətli kağızlar
13513, 13516	Sövdələşmələr üzrə alınacaq satış üçün mövcud olan qiymətli kağızlar üzrə	yenidənqiymətləndirmə, dəyərdən düşmə
13530, 13532	Sövdələşmələr üzrə satılmış satış üçün mövcud olan qiymətli kağızlar	hesablanmış alınacaq faiz/ kupon
14010	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan dövlət qiymətli kağızları	
14011-14018	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan girov qoyulmuş dövlət qiymətli kağızları	hesablanmış alınacaq faiz/kupon, hesablanmış diskont, hesablanmış mükafat
14030-14038	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları	girov qoyulmuş rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/ kupon, hesablanmış diskont, hesablanmış mükafat, vaxtı keçmiş borclar
14050	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan qeyri-rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları	
14051-14058	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan	girov qoyulmuş qeyri-rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/kupon, hesablanmış diskont, hesablanmış mükafat, vaxtı keçmiş borclar
14070	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan rezident digər sektorların qiymətli kağızları	
14071-14078	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan	girov qoyulmuş rezident digər sektorların qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/ kupon, hesablanmış diskont, hesablanmış mükafat, vaxtı keçmiş borclar

AUDİT 2022, 2 (36), səh.11-23.

AUDIT 2022, 2 (36), pp. 11-23.

14090	<i>Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları</i>	
14091-14098	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan	girov qoyulmuş qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları, hesablanmış alınacaq faiz/kupon, hesablanmış diskont, hesablanmış mükafat, vaxtı keçmiş borclar
14510	<i>Sövdələşmələr üzrə alınacaq ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan qiymətli kağızlar</i>	
14514, 14515	Sövdələşmələr üzrə alınacaq ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan qiymətli kağızlar üzrə	hesablanmış diskont, hesablanmış mükafat
14910	<i>Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan dövlət qiymətli kağızları üzrə ehtiyatlar</i>	
14911-14914	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan rezident maliyyə sektorunun qiymətli kağızları üzrə ehtiyatlar	qeyri-rezident maliyyə sektorun qiymətli kağızları üzrə ehtiyatlar, rezident digər sektorların qiymətli kağızları üzrə ehtiyatlar, qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları üzrə ehtiyatlar

Banklar qiymətli kağızlar emissiya edə bilər. Banklar səhmlər, bank istiqraz və rəqələri, bank vekselləri, depozit və əmanət sertifikatları buraxırlar. Belə əməliyyatlar passiv adlanır. Belə ki, banklar onların vasitəsilə öz resurslarını formalaşdırır, pul vəsaitləri cəlb edirlər.

Banklar tərəfindən qeyd edilən qiymətli kağızların buraxılması müəyyən tələbləri yerinə yetirərkən həyata keçirilə bilər. Onlardan bəzələrinə diqqət yetirək. Belə ki, səhm onun sahibinə səhmdar cəmiyyətinin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində əldə etmək və həmin səhmdar cəmiyyətin idarəedilməsində iştirak hüququn təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır. Səhmdar cəmiyyəti şəklində banklar adi və imtiyazlı səhmlər buraxa bilər. Səhmin buraxılması dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra onları satış yolu ilə yerləşdirmək mümkündür.

Qiymətli kağızların mühüm növlərindən olan istiqraz onun sahibinə istiqrazın nominal dəyərində və bu dəyərə görə müəyyən edilən faizə bərabər həcmdə emitentdən vəsaitini əldə edilməsini təsbit edən qısamüddətli emissiya qiymətli kağızıdır. Gəlirin əldə edilməsi müddəti istiqrazın buraxıldığı şəraitdə müəyyən edilir. İstiqrazdan gəlirləri həmçinin nominal dəyərlə istiqrazın alış qiyməti (diskont) arasındakı fərq də ola bilər. Kommersiya bankı eyni vaxtda səhm və istiqrazlar buraxa bilməz. Bank istiqrazlar buraxarkən rüsum ödəyir [8, səh.59].

Əmanət sertifikatı banka qoyulan əmanətin məbləğini, müəyyən müddətdən sonra əmanətin əmanətinin məbləğini və faizini əldə etmək hüququnu təsbit edən qiymətli kağızıdır. Əmanət sertifikatları adlı və tələbli ola bilər. Onlar ödəmə müddətinə görə təsnifatlaşdırılır. Əmanət sertifikatı əhali üçün qiymətli bank kağızıdır.

Depozit sertifikatı pul vəsaitlərinin banka depozitə qoyulduğunu sübut edir. Bu növ qiymətli kağız depozitçiyə müəyyən müddətdən sonra depozitin məbləğini və faizləri əldə etmək hüququnu təsbit edir. Bank birtərəfli qaydada sertifikat üzrə faizləri, onların ödəmə müddətini dəyişdirə bilməz. Depozit sertifikatının buraxılması qaydası əmanət sertifikatının buraxılması qaydası kimidir. Fərq ondan ibarətdir ki, depozit sertifikatından hüquqi şəxslər istifadə edirlər. Ona görə də depozit sertifikatının alışı üzrə ödəmələr nəğdsiz formada aparılır. Depozit sertifikatı üzrə ödəmələr müəssisələrin hesablaşma hesabına yazılır. Depozit sertifikatında mal və xidmətlər üzrə hesablaşmalarda istifadəsi qadağandır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının Azərbaycan Respublikasının bank

AUDİT 2022, 2 (36), səh.11-23.

AUDIT 2022, 2 (36), pp. 11-23.

sistemi üçün Hesablar Planı və onun tətbiqinə dair Metodiki Göstərişlərinin (qərar №32, 25 dekabr 2012-ci il) 42-ci bölməsi kommersiya banklarının buraxılmış borc qiymətli kağızlarının uçotuna həsr edilmişdir. Bu bölmədə verilmiş hesablar bank tərəfindən buraxılmış borc qiymətli kağızlarının uçotunun metodoloji əsasını təşkil edir. Həmin sənəddə ilk olaraq buraxılmış borc qiymətli kağızların ilkin tanınması, qiymətləndirməsi və uçotdan çıxarılması məsələləri yer alır. Buraxılmış qiymətli kağızlar ədalətli dəyərlə tanınır, səmərəli faiz dərəcəsi metodu ilə amortizasiya olunmuş dəyərlə ölçülür və müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq öhdəliklər yerinə yetirildikdə uçotdan çıxarılır. 48-ci bölmədə imtiyazlı səhmlər və pay formasında buraxılmış maliyyə öhdəliklərinin uçotu metodikası verilir [1].

Buraxılmış qiymətli kağızlar 42050 ("Buraxılmış əmanət sertifikatları"), 42010 (Buraxılmış veksellər), 42030 ("Depozit sertifikatları"), 42070 (İstiqrazlar), 4211 (Buraxılmış digər borc qiymətli kağızlar), 4296 (Buraxılmış borc qiymətli kağızlar üzrə tənzimləmələr), 48010 ("İmtiyazlı səhmlər formasında buraxılmış maliyyə öhdəlikləri"), 48020 (Pay formasında buraxılmış maliyyə öhdəlikləri) hesablarda uçota alınır.

Bankın passiv əməliyyatlar üzrə hesablarını 2 sayılı cədvəldəki kimi ümumiləşdirmək olar.

Cədvəl 2.

Bankın qiymətli kağızlarla passiv əməliyyatların uçotu hesabları

Hesabın nömrələri	Hesabın adı	Hesablarda əks olunan əməliyyatların xarakteristikası
42010	Veksellər	
42012-42014	Veksellər	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
42070	İstiqrazlar	
42072-42074	İstiqrazlar üzrə hesablanmış	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
42030	Depozit sertifikatları	
42032-42034	Depozit sertifikatları	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
42050	Əmanət sertifikatları	
42052-42054	Əmanət sertifikatları	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
42090	AMB-nin qiymətli kağızları	
42092	AMB-nin qiymətli kağızları üzrə	hesablanmış ödəniləcək faizlər
42110	Buraxılmış digər borc qiymətli kağızlar	
42112-42114	Buraxılmış digər borc qiymətli kağızlar üzrə	hesablanmış ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
42960	Buraxılmış borc qiymətli kağızlar üzrə müsbət tənzimləmələr	
42961	Buraxılmış borc qiymətli kağızlar üzrə mənfi tənzimləmələr	
35710	Rezident banklarla REPO əməliyyatları	
35712-35714	Rezident banklarla REPO əməliyyatları	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
35715	Qeyri-rezident banklarla REPO əməliyyatları	
35717-35719	Qeyri-rezident banklarla REPO əməliyyatları	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
35750	Rezident bank olmayan kredit təşkilatları ilə REPO əməliyyatları	
35752-35754	Rezident bank olmayan kredit təşkilatları ilə REPO əməliyyatları	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları

AUDİT 2022, 2 (36), səh.11-23.

AUDIT 2022, 2 (36), pp. 11-23.

35755	Qeyri-rezident bank olmayan kredit təşkilatları ilə REPO əməliyyatları	
35757-35759	Qeyri-rezident bank olmayan kredit təşkilatları ilə REPO əməliyyatları	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
35770	Rezident digər maliyyə institutları ilə REPO əməliyyatları	
35772-35774	Rezident digər maliyyə institutları ilə REPO əməliyyatları	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
35775	Qeyri-rezident digər maliyyə institutları ilə REPO əməliyyatları	
35777-35779	Qeyri-rezident digər maliyyə institutları ilə REPO əməliyyatları	ödəniləcək faizlər, vaxtı keçmiş əsas borclar, vaxtı keçmiş faiz borcları
48010	İmtiyazlı səhmlər formasında buraxılmış maliyyə öhdəlikləri	
48020	Pay formasında buraxılmış maliyyə öhdəlikləri	
50090	Satış üçün mövcud olan qiymətli kağızların yenidən qiymətləndirilməsi üzrə ehtiyatlar	
60010	Ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan dövlət qiymətli kağızları üzrə faiz/kupon gəlirləri	
60011-60014	Ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan	rezident maliyyə sektorunun, qeyri-rezident maliyyə sektorunun, rezident digər sektorların qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları üzrə faiz/kupon gəlirləri
60015	Sövdələşmələr üzrə satılmış ədalətli dəyərinin dəyişməsi mənfəət və ya zərərdə əks olunan qiymətli kağızlar üzrə faiz/kupon gəlirləri	
60110	Satış üçün mövcud olan dövlət qiymətli kağızları üzrə faiz/ kupon gəlirləri	
60111-60114	Satış üçün mövcud olan	rezident maliyyə sektorunun, qeyri-rezident maliyyə sektorunun, rezident digər sektorların, qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları üzrə faiz/kupon gəlirləri
60115	Sövdələşmələr üzrə satılmış satış üçün mövcud olan qiymətli kağızlar üzrə faiz/kupon gəlirləri	
60210	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan dövlət qiymətli kağızları üzrə faiz/kupon gəlirləri	
60211-60214	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan	rezident və qeyri-rezident maliyyə sektorunun, rezident digər və qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları üzrə faiz/kupon gəlirləri
60310	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan dövlət qiymətli kağızları üzrə diskontun amortizasiyası üzrə gəlirlər	
60311-60314	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan	rezident və qeyri-rezident, maliyyə sektorunun, rezident digər və qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları üzrə diskontun amortizasiyası üzrə gəlirlər
60410	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan dövlət qiymətli kağızları üzrə mükafat gəlirləri	
60411-60414	Ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan	rezident və qeyri-rezident maliyyə sektorunun, rezident digər və qeyri-rezident digər sektorların qiymətli kağızları üzrə mükafat gəlirləri
60415	Sövdələşmələr üzrə alınacaq ödəmə müddəti tamamlanana qədər saxlanılan qiymətli kağızları üzrə mükafat gəlirləri	

Hesabın məlumatlarına görə passiv qiymətli kağızlar ödəmə müddətinə görə uçota alınır. Bir sıra subhesablarda qiymətli kağızların alıcılara ötürülməsi üzrə bank öhdəliklərinin əks etdirilməsi məqsədilə qiymətli kağızları buraxarkən və yayarkən tətbiq edilir. Buraxılmış qiymətli kağızların uçotunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, hesablarda nominal dəyəri üzrə uçota alınır. Deməli, nominal dəyərindən fərqli qiymətlə (mənfi yaxud müsbət diskontla) qiymətli kağız satılarkən bu kənarlaşmanı uçota almaq lazımdır. Bunun üçün “Buraxılmış qiymətli kağızlar üzrə diskont” hesabından istifadə edilir.

Qiymətli kağız nominal qiymətindən yüksək və aşağı qiymətlərlə satılarsa, yaranan fərq xərclərə silinir. Diskont məbləğlə (nominala nisbətən buraxılış qiymətinin fərqi) qiymətli kağız ödənilərkən və əlavə faizlərin hesablanması bankın xərclərinə silinir. Buraxılan qiymətli kağızlar üzrə faiz əlavələrinin hesablanması qaydası Mərkəzi Bankın depozit əmanətləri üçün tövsiyələrinə uyğun aparılır. Faiz siyasəti elə aparılır ki, müştəri qeyd edilən qiymətli kağızları əldə etməkdə maraqlı olsun. Daha yüksək faizlər üstünlük təşkil etməlidir, ona görə ki, bir çox hallarda qiymətli kağızlar ödəmə müddəti bitməyə qədər pul vəsaitlərini əldə etməyə imkan vermir.

Müasir dövrdə beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə vasitələrinin uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.

Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar iqtisadi məzmununa görə aktiv, passiv və vasitəçilik əməliyyatlara ayrılır. Bankın qiymətli kağızlarla aktiv əməliyyatlarına gəlir əldə etmək, yaxud digər bazar subyektləri üzərində nəzarətə sahib olmaq məqsədilə müxtəlif növ qiymətli kağızları əldə etməklə bağlı əməliyyatlar (qiymətli kağızlara pul vəsaitləri yerləşdirmək) aiddir. Bunun köməyi ilə bank qiymətli kağız portfelini formalaşdırır. Bankların qiymətli kağızlarla passiv əməliyyatlarına resurs bazasını formalaşdırmaq məqsədilə müxtəlif növ qiymətli kağızların satışı və buraxılışı ilə bağlı əməliyyatlar aid edilir. Kommersiya banklarının qiymətli kağızlarla emissiya, investisiya və vasitəçi əməliyyatları həyata keçirməklə fond bazarının fəal iştirakçısına çevrilir. Belə əməliyyatların həyata keçirilməsi səmərəliliyi və keyfiyyəti tam, operativ, beynəlxalq prinsiplərə və standartlara uyğun və etibarlı informasiyadan istifadəyə əsaslanır. Bank uçotu haqqında məlumatlar bankın aktivlərinin, öhdəliklərinin və kapitalının hərəkəti və vəziyyəti haqqında informasiya axını formalaşdırır ki, bu da bank tərəfindən qeyd edilən sahədə əməliyyatların daha məqsədəuyğun formada idarəedilməsində əvəzsiz dəyərə malikdir.

Hazırda qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun metodikası Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının IFRS 9 “Maliyyə vasitələri”, IFRS 13 “Ədalətli dəyərin qiymətləndirilməsi” və IFRS 7 “Maliyyə vasitələri: informasiyanın açıqlanması” qaydalarına əsasən formalaşdırılır [5, səh.16]. Ümumi şəkildə bu standartlarda verilənləri 6 qrupda - tənzimlənmə obyektləri və tənzimləyici sənədlər, ilkin tanınmanın qiymətləndirilməsi, sonrakı qiymətləndirmə üçün maliyyə aktivlərinin təsnifatı, maliyyə aktivlərinin sonrakı qiymətləndirmələri, maliyyə aktivlərinin dəyərdən düşməsi və informasiyanın açıqlanması - birləşdirmək olar.

Son dövrlərdə beynəlxalq səviyyədə maliyyə vasitələrinin uçotunda daimi dəyişikliklər

AUDİT 2022, 2 (36), səh.11-23.

AUDIT 2022, 2 (36), pp. 11-23.

müşahidə olunur. Onlar biznesin şəffaflaşdırılmasına, uçot informasiyasının, o cümlədən onun proqnoz dəyərinin yüksəldilməsi hesabına faydalılığının təmin edilməsinə istiqamətlənir. Uçot qaydalarının müntəzəm təkmilləşdirilməsinə aydın nümunə uçot təcrübəsində maliyyə vasitələrinin uçotuna dair yeni tələblərin mərhələli tətbiqi prosesidir. Ən mürəkkəb tərəflərdən biri Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartının “Maliyyə vasitələri” (İFRS) 9 yeni variantında nəzərdə tutulan köçürülən zərərlərin tanınması modelindən gözlənilən kredit zərərlərinin tanınması modelinə keçiddir.

Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartının “Maliyyə vasitələri” (İFRS) 9 yeni variantının tələblərinin tam həcmdə tətbiqi ilə bağlı ən ümumi yeniliyə aid etmək olar: birincisi, maliyyə aktivlərinin təsnifatının dəyişməsidir. Yeni tələblərə uyğun olaraq maliyyə aktivlərini dörd deyil, üç kateqoriya, o cümlədən amortizasiya dəyəri, sair ümumi gəlir vasitəsilə ədalətli dəyər və mənfəət və zərərlər vasitəsilə ədalətli dəyər üzrə təsnifatlaşdırmaq zəruridir. İkincisi, borc vasitələrinin təsnifatı maliyyə aktivlərinin idarəedilməsinin biznes modelindən asılıdır. Üçüncüsü, “Maliyyə vasitələri” (İFRS) 9 yeni variantı kreditlər üzrə dəyərin itirilmə-sindən (qiymətdən düşmə) zərərlərin uçotunun qaydasını tamamilə dəyişir.

Dəyərsizləşmə ilə bağlı zərərlərin tanınmasının yeni modeli kredit risklərinin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmaların işlənib hazırlanmasını tələb edir. Belə ki, dəyərsizləşmə ilə bağlı zərərlərin tanınması məbləğinin müəyyənləşdirilməsinin əsasını məhz kredit riski təşkil edir. Gözlənilən kredit zərərlərinin qiymətləndirilməsinin yeni modeli zərərlər kimi qiymətləndirilən ehtiyatların tanınmasını tələb edir, lakin onun qiymətləndirilməsi maliyyə ehtiyatlarının ilk tanınmasından sonra onların kredit keyfiyyətinin pisləşməsindən asılıdır.

Uçot informasiyasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə gözlənilən kredit zərərlərinin proqnozunun hesablanması alqoritmində bir sıra üsulların daxil edilməsi zəruridir. Bunlara öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi (defolt) ehtimalının qiymətləndirilməsinin verilmiş zaman aralığında həyata keçirilməsini, öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi riskinin kəmiyyətinin müəyyən edilməsini, öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi nəticəsində zərərin səviyyəsinin hesablanmasını aid etmək olar. Müasir dövrdə bank uçotunda maliyyə bazarında risklərin sığortalanması üzrə tədbirlərin geniş tətbiqinə mane olan əsas səbəblərdən biri beynəlxalq standartlara uyğun olaraq onların uçot və hesabatda əks etdirilməsi problemdir.

Y E K U N

Məqalədə qiymətli kağızlar bazarında bankların həyata keçirdiyi əməliyyatlar, xüsusilə aktiv və passiv əməliyyatlar araşdırılır, onların uçotu məsələlərinə toxunulur. Bankın qiymətli kağızlarla aktiv və passiv əməliyyatların uçotu hesabları ümumiləşdirilir və sistemləşdirilir. Eyni zamanda müasir dövrdə beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə vasitələrinin uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının bank sistemi üçün Hesablar Planı və onun tətbiqinə dair Metodiki Göstərişlər, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 32 sayılı qərarı, 25 dekabr 2012-ci il.

2. Бреславцева Н.А., и др. Учет финансовых инструментов и инвестиций в соответствии с МСФО и ПБУ: методологические проблемы и различия, международный бухгалтерский учет, №8 (123) ,2020, стр .7-13.

3. Девятова Т.Ю., Власова И.Е., Маслова Л.И., Учет в кредитных организациях: учебное пособие и практикум. Стандарт третьего поколения / Маслова - Екатеринбург: Издательский дом «Ажур», 2020. – 228 с.

4. Дружиловская Т.Ю., Добролюбов Н.А. Финансовые инструменты в бухгалтерском учете и отчетности коммерческих и некоммерческих организаций // Бухгалтерский учет в бюджетных и некоммерческих организациях. №7, 2017, стр. 2-15.

5. Гришкина С.Н. Современные подходы к формированию и раскрытию информации о финансовых активах организации // Учет, анализ и аудит: реалии и перспективы развития. Сборник трудов II Всероссийской научно-практической конференции. - Керчь, Изд-во: ФБГОУ ВО «КГМТУ», 2018. стр. 14-20.

6. Федотов И. Новый порядок квалификации иностранных финансовых инструментов в качестве ценных бумаг // Международные банковские операции. №3, 2018, стр. 80-91.

7. Məmmədov Z. F.. Bank fəaliyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015.

8. Люц Е.В. Тенденции и перспективы деятельности отечественных коммерческих банков на рынке ценных бумаг, Научный вестник: Финансы, банки, инвестиции -№3, 2019, стр.57-69.

9. Немеш А.И. Инвестиционная деятельность коммерческих банков // Экономика и управление в XXI веке: тенденции развития. №25,2015, стр. 178-183.

10. Тюкавкин, Н. М. Т98 Теоретические основы рынка ценных бумаг: учебное пособие / Самара: Издательство «Самарский университет», 2016, 176 с.

11. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2010.

12. Юзвович, Л.И. Совершенствование оценки эффективности деятельности коммерческого банка в условиях межбанковской конкуренции: монография / Екатеринбург, Изд-во Урал. ун-та, 2018, 120 с.

13. <https://www.bfb.az/az>

14. <https://marja.az/>

15. <https://www.elibrary.az/>

16. <https://gaap.ru/>

Мамедова Нигяр Аким кызы,

докторант,

Бакинский Университет Бизнеса,

E-mail: nigarmammadova0@yahoo.com

© Мамедова Н.А., 2022

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ УЧЕТА АКТИВНЫХ И ПАССИВНЫХ ОПЕРАЦИЙ С ЦЕННЫМИ БУМАГАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - анализ и оценка учета активных и пассивных операций с ценными бумагами в коммерческих банках, являющихся активными участниками фондового рынка.

Методология исследования - в работе использовались системный подход, методы анализа и обобщения.

Практическая значимость исследования - банк осуществляет как активные, так и пассивные операции с ценными бумагами. Целью активных операций является получение дохода или контроль над другими субъектами рынка, а целью пассивных операций является формирование ресурсной базы. Эффективность и качество эмиссии ценных бумаг, инвестиционных и посреднических операций коммерческих банков основаны на использовании полной, оперативной, достоверной информации в соответствии с международными принципами и стандартами.

Результаты исследования - в статье рассматриваются операции, осуществляемые банками на рынке ценных бумаг, особенно активные и пассивные операции, и затрагиваются вопросы их учета.

Оригинальность и научная новизна исследования - отсутствие специальной методической базы признания, оценки и раскрытия информации о финансовых средствах в отчетности банков свидетельствует об актуальности данной проблемы.

Ключевые слова: банковские операции, активные операции, пассивные операции, Международный стандарт финансовой отчетности, учет финансовых инструментов.

Nigar Akim Mammadova,
Ph.D. Student,
Baku Business University,
E-mail: nigarmammadova0@yahoo.com
© N.A. Mammadova, 2022

ANALYSIS AND EVALUATION OF THE CURRENT STATE OF ACCOUNTING OF ACTIVE AND PASSIVE TRANSACTIONS RELATED TO SECURITIES IN COMMERCIAL BANKS

A B S T R A C T

The purpose of the research - analyzing and evaluating the accounting of active and passive transactions related to securities in commercial banks that are active participants in the stock market.

The methodology of the research - systematic approach, analysis and generalization methods were used in the research work.

The practical importance of the research - the bank carries out both active and passive transactions with securities. The purpose of active operations is to obtain income or to have control over other market subjects, while the purpose of passive operations is to form the resource base. The efficiency and quality of securities emission, investment and intermediary operations by commercial banks is based on the use of complete, operative, reliable information in accordance with international principles and standards.

The results of the research - the article examines the operations carried out by banks in the securities market, especially active and passive operations, and their accounting issues are studied as well.

The originality and scientific novelty of the research - the lack of a special methodical basis for recognition, evaluation and disclosure of information about financial means in the reports of banks shows that this problem is urgent.

Keywords: banking operations, active operations, passive operations, International Standard of Financial Reporting, accounting of financial instruments.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
04.04.2022
Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
08.04.2022
Sərəf qəbul olunmuşdur: 12.04.2022

Дата поступления статьи в редак-
цию: 04.04.2022
Отправлено на повторную обра-
ботку: 08.04.2022
Принято к печати: 12.04.2022

The date of the admission of the article
to the editorial office: 04.04.2022
Send for reprocessing: 08.04.2022
Accepted for publication: 12.04.2022